

Interview of Helen Lee Hong (H) by Keikilani Lipke (K) in May, 1990.

K: 'O keia ka interview hope loa me a'u me Tutu Lee Hong. 'O keia kona mahele e pili ana i kona huaka'i ma Moloka'i.

H: 'Ae, aloha kakou. Ka'u, ko'u maka mua loa i makaikai ai ia Moloka'i, 'o ia no, ko makou hele 'ana i Kalaupapa. Kapa 'ia keia 'aina 'o Kalaupapa kahi noho o ka po'e ma'i ho'oka'awale a i 'ole ma'i Pake ma kekahi 'olelo 'ana.

Hele au me kekahi mau 'ohana, 'ehiku paha makou 'ohana i hele ai no ka makaikai ia Kalaupapa. Hele makou me ke alakahi 'ana o kekahi makuahine 'oiai kana mau keiki a ua lawe 'ia i Kalaupapa no ka ma'i ho'oka'awale. A pela makou i hele ai i Kalaupapa me Mrs. Mary Kaina Kahilihiwa.

Ko makou ho'ea 'ana, lele ko makou alahale i hea ai lele makou ma ka mokulele, mokulele li'ili'i a malu no ma kahi ma Kalaupapa. He wahi malu no ka mokulele ma laila a lawe 'ia makou na 'ohana i kahi noho o ka po'e 'ohana. Ma laila ho'oka'awale 'ia ka home noho o na 'ohana, ka'awale mai na . . mai ka haukapila mai o ka po'e mai.

Maika'i kela wahi 'o Kalaupapa. Pili i kahakai, Laupapaone, maika'i no ho'i ke kai, malie ke kai. Kahakai huli aku 'oe mauka nana ia mauka a pau mai ka pali. He pali wale no mauka a 'olelo 'ia mai makou pela i ka'awale ai ka po'e ma'i Pake. 'A'ole i lalo i keia wahi a Kalaupapa no ka mea pi'i wawae lakou. He alahale, alaloahele wale no. 'A'ole pi'i wawae ai 'oe, pi'i i luna ma ka pali i ia kaukana paha, ka mea'ai paha. 'A'ole 'ike, 'a'ole wahi 'e a'e e holo ai na po'e ma'i ma laila no ka mea aia ke kai ma kekahi 'ao'ao, 'o ka pali ma kekahi 'ao'ao. Aka maika'i ka noho 'ana o ka 'aina pela no ho'i. I ko makou hele 'ana, ua loa'a ka haukapila ma laila, kahi hale pau'ahi, hale maka'i. Ua like no me ka noho 'ana o na kaona li'ili'i. Kauka no ho'i me na kahu ma'i, ia mau manawa no a kahu ma'i malama i na po'e ma'i ma laila.

Mau la pa makou ina ho'i, ho'okahi pule paha. Lawe makahikahi 'ia makou ma laila mai ia mau wahi me na kama'aina ma laila a kekahi o ko'u hoahanau ma laila 'o ia 'akahi ko'u hele 'ana ma laila, ua hele 'o ia i Honolulu. 'A'ole 'o ia ma laila. 'A'ole wau i hui nei me ia ma laila. Hele 'o ia i Honolulu.

A ho'i mai makou, na 'ohana i hele ma laila me ka maika'i.
[interrupted by mo'opuna]

K: Ua huna kekahi mau po'e no ka mea 'a'ole lakou makemake e hele i Moloka'i ma Kalaupapa? Loa'a kekahi mo'olelo.

H: No Kaua'i, e?

K: `Ae.

H: Kane me ka wahine lawe `ia ai la pani o Kalalau.

K: Kalalau, `ae.

H: `Olelo aku i ka po`e Papa`ola.

K: `Ae.

H: Yeah, mo`olelo. Kekahi kane me kana wahine lawe `o ia, huna, loa`a kana wahine i ka ma`i, e?

K: Ke kane o ka wahine, `a`ole maopopo. Himeni `o . . .

H: Kane paha.

K: Kane? Himeni `o Carlos, Carlos Andrade i kekahi mele, e?

H: Carlos Andrade, no.

K: Ka leper of Kalalau.

H: `O ia no, pololei. Lawe `o ia i kana huna, la`au kane me ka wahine i `ole loa`a i ka po`e papa`ola. Noho laua i Kalalau, ka pali o Kalalau. E lohe i kela mo`olelo. Pa`i `ia ko puke.

K: `Ae, i loko o kekahi puke.

H: Ea, no laila `o ia `o Carlos Andrade, e? Na ka makani.

K: Ho`okahi manawa, ho`okahi wale no manawa `oe i hele ma . .

H: Ho`okahi wale a makou hele `ana a ho`i mai.

K: `A`ole i ho`i . .

H: `A`ole i hele hou.

K: Oh, oh, oh.

H: (Unclear #085) kahi ma mua, lawe `ia ka ma`i i waho no i kahakai pili i ke kai, `au `oe i uka, pehea? a pai i uka i ka `aina.

Life style, kupuna o kau kane. [said in whispered voice.]

K: Ua noho `oe me na kupuna o kau kane.

H: `A`ole.

K: `A`ole.

H: Noho au me ka`u kane me kana mau

K: Kana mau makua.

H: Kona mau makua.

K: Oh, oh, oh.

H: Ka`awale no na kupuna i ko lakou hale.

K: Oh, ua noho laua ma Kalapana, na kupuna o kau kane.

H: Ma Kaimu, ma Kaimu, kahi o (unclear #099) Kaipo.

K: Kona ka`a kela?

H: Ho`i na mo`opuna o ke kula. Ka`a kela o ka`u, ka mama o keia mo`opuna, but ke kaikaina keia kalaiwa nei, kaikaina me ke kaikunane lawe i hele mai i ke kula i koe, na muli loa. Eia no lakou a na muli loa keia o kaikuhine, kaikunane a pau.

K: O, `a`ole `oe i noho me na . . .

H: Me na . . . `a`ole mau no.

K: Ua ha`i mai `o Kale ia`u.

H: Ka`awale no ka hale o na kupuna, ka`awale no ko makou hale.

K: O, ua noho . . .

H: Hele aku, hele mai aka ka noho `ana, `a`ole i noho.

K: O, ua noho . . .

H: `O ka`u mau mo`okeiki kai noho me, hele me na kupuna, hiamoe me na kupuna, ho`i. (Unclear #112) Koke pili loa ka hale.

K: `Ae, `ae.

H: Koko ke ka hale.

K: Me na makua o . . .

H: Me na makua o ka`u kane. (unclear #114) ko lakou, ko lakou hale.

K: Pehea ko laua noho `ana?

H: Maika`i.

K: Ua loa`a no na moena i loko o ko lakou hale?

H: `Ae, no ka mea ko makou hunowaiwahine ulana moena. Pake kana kane, `a`ohe . . but `o ia me ko makou makuahine ulana moena, ulana moena kana hana. Ana like (unclear #122) mau ulana moena like me . .

K: `O wai ka mea i ulu i ka `uala?

H: `O ko`u . . ka kupunawahine o ka`u kane.

K: Kupunawahine.

H: Eh, me ke kupunakane.

K: O, ulu . .

H: Ulu hou kana `uala i loko o ka pa hale.

K: `O keia kupunawahine ka mea i hana i ka `awa`awa no ke . .

H: `Ae, i ka `uala `awa`awa.

K: Ha`i mai ia`u e pili ana i kela.

H: Hmm.

K: Ha`i mai ia`u e pili ana i ka hana `ana i ka `awa`awa.

H: I ka `uala `awa`awa?

K: `Ae.

H: `O ia no ka `uala, ka hana `ana i ka `uala `awa`awa, kupa `oe i ka `uala a moa. Ihi no ho`i, i ka `ili o ka `uala a (unclear #133 what?) mea i loko i koe ke ana loko wai a . . I`m thinking of mesh.

K: Ku`i?

H: `A`ole ku`i, me ka ea, ua palupalu no ho`i ka `uala, kupa `ia, ua palupalu me ka lima a ho`awa`awa i keia `uala i loko o ke kelimania a i `ole ke palela i loko kelimania. `Awa`awa mau la, a laila po `o keia `uala i ho`awa`awa `ia me ka lau niu, me ka lau niu, `o ia i koe ia . . ma mua o ka inu `ana. Aka ho`ohui `ia ka `uala, moa me wai, a ke malama a`ela keia `uala a me ka lau niu `o ia koe `ia. Hele no ho`i i ka lawai`a, ho`i mai me ka `a`a, me ka i`a, `o ia ka pupu o ka `uala. A ke ai maona pia no ka mea he `uala. Kapa `ia kela he `uala `awa`awa.

K: `O ka `uala hea ka mea maika`i no ka hana `ana?

H: `O ka `uala kaua`i, kauwahi`ai.

K: Kauwahi`ai.

H: Kauwahi`ai, `ula`ula kauwahi`ai, keokeo.

K: `O ia ka `uala . .

H: `O ia ka laua lau, kanu mau ke kauwahi`ai a i `ole ke kauwahi.

K: Ulu maika`i kela?

H: `Ae, ulu maika`i, hana ka po`e `uala, awe nui ua ka `uala. `Ae, peia hana `ana i ka `uala `awa`awa. Peia no ka hau, ke hala, nui ka hala hana koaipo (unclear #158)

K: Me ka hala?

H: Pia, ka hala, hala Hawai`i. Hana `oe i loko o ke kelemania ho`awa`awa a . .

K: Pehea ka `awa, ka `awa maoli?

H: Peia no ka `awa maoli, ku`i `ia ka `awa. Ko, ke kupunakane o ka`u kane `ike wau, keia `awa ku`iku`i `ia keia `awa, ho`owali i loko o ke pola, a i `ole ka ipu paha, ka mea ku`iku`i wale, hui me ka wai, li`ili`i a kanana, kanana me keia . . oooh, iii. Ho`a`o au, ho mulea!

K: `Akahi no wau a ho`a`o i kela `awa. `A`ole wau makemake e inu i kela no ka mea `ano lepo, eh, ka wai?

H: Ke `ano mea lepo ka wai.

K: Aka keia `awa au i inu ai `ano hinahina, ahinahina.

H: Ahinahina ka wai?

K: `Ae, `a`ole palaunu.

H: `A`ole palaunu.

K: Ua inu wau hapalua o kekahi . .

H: Ki`aha.

K: `Ae, ua lawa no.

H: `A`ole mulea ke alelo o ka pu`u, mulea!

K: `Ae, `ae. Aka `ano maika`i. Ma hope o kela, hapalua ki`aha ua inu wau i ka pia a laila, maika`i me ka `awa.

H: I ka pia me ka `awa?

K: `Ae.

H: Mulea ka `awa`awa, ikaikai.

K: `Ae.

H: `O ka `uala ho`i ua like no `ia me ka `ai no ka mea ka `uala he momona ka `uala, eh, ka wale no malamala.

K: Ua inu `oe i ka `uala `awa`awa?

H: `Ae, ua inu i ka `uala `awa`awa, aia loa`a ka pupu `o ia no i ka `a`ama ma kahi a ma i`a i kahakai ia ono. `Ai nui ma ka i`a me ka `a`ama inu li`ili`i ka `uala. [laughter]

Ona kamali`i! `O ka `awa, `a`ole hiki mulea. Ina `aina li`ili`i kapa `ia ka `awa, he kawa, kawa.

K: `Ae.

H: `O ia no ka `awa.

K: Ka po`e mai Tonga mai, `o ia ka po`e e makemake ai.

H: Makemake loa i ka `awa.

K: `Ae.

H: Ka lakou wai inu i ka mea inu `ia ai, ka `awa. [talking with other members in the household]

K: O, me kela manawa au i hele mai ai, ua kama`ilio kau ai e pili ana i ke kahuna. Kama`aina `oe i kekahi kahuna?

H: Kahuna, `a`ole maopopo.

K: Ua hele `oe e `ike i kekahi kahuna i ka wa ma`i? `A`ole.

H: `A`ole.

K: Kahuna la`au lapa`au?

H: Kahuna la`au lapa`au, `a`ole.

K: `O Papa Auwae, he kahuna `o ia? La`au lapa`au.

H: La`au lapa`au `o kana hana, eh?

K: `Ae, `ae.

H: `Ae. `A`ole i hele e maopopo, `a`ole au i ko`u mau la `opio hele i na kahuna lapa`au. Hele i ka pule. Malie mau wa kahi i nui

ka po'e e ho'oponopono paha.

K: `Ae. [conversation with granddaughter] [And?] ke kahuna `ana`ana ua ho'ohihi `o ia i kekahi wahine u'i no ka mea ua lili `o ia?

H: (Unclear #245) paha ka po'e hana i kela `ano hana `ana`ana. Makemake e pepehi `ia a make, e? `O ia (unclear #247) na kahuna `ana`ana, kahuna maka'i`ole, e?

K: `Ae.

H: Ho'ohihi `o ia i kekahi kaikamahine a makemake`ole maka'i kaikamahine ia `oe a e hana ana `oe i na mea e ho'opoina ai ia ia, e?

K: I ka wahine u'i wale no. `A`ole hiki kane?

H: `A`ole (unclear #253) ke kane. Pehea la (unclear #254) wahine wale no ka mea kama`aina `ia. [conversation with granddaughter]

K: Ka la`au popolo, `o ia no ka, no na pepe?

H: No na pepe.

K: Ina loa`a ka ma'i `ia?

H: Eia ma'i kulukulu paha.

K: Kau ma luna o ka manawa?

H: Kau ma luna o ka manawa o ka pepe i ka wa `opiopio, e? Ku'iku'i `oe i keia popolo a hana no ho'i i loko o ka (unclear #272). Mea . . kau ma luna o ka manawa.

K: No ke aha i kau ma luna o ka manawa?

H: Maika'i paha no na ea huna o ka pepe i loko o ke kino pepe, you know, keia popolo he la`au.

K: Oh, oh, oh.

H: Kunu, na kunukuna a (unclear #278) `oe lawa (unclear #279) i ka lau popolo a (unclear #280) ka wai, inu. `Ae, kunu. Ma'i, la`au maika'i no ke kulu ka popolo. [talking with her granddaughter]

K: `O Kini Aki, ua `olelo mai `o ia ia`u he `ohana `o ia.

H: Kini, Kini Aki . . `ae, `o ia ka makuakane o ko`u kaikunane, makuakane hanai.

K: `Ae, `ae, `ae.

H: `Ae . . keia leka. [conversation with daughter]

K: Pehea `o ia i `ohana no ka mea . . `o ia ka makuakane o ko`u kaikunane.

H: Ko`u kaikunane, Kini, `o ia no ka inoa o ko`u kaikunane, Kini Aki.

K: Oh, oh. `A`ole ma ka `ao`ao o kana wahine?

H: Ma ka `ao`ao o kana wahine, Peleiholani, `ohana Peleiholani. `Ae.

K: And ka ulana `ana i ka papale, `a`ole `o ia i ulana i ka papale?

H: `A`ole wai i a`o no, `a`ole na`e maika`i. Ulana moena wale no. Hapanui (inaudible #313) Mana`o ka`u kane me ko`u makuahine. Ko`u `anake, hana papale lakou.

K: He aha ke `ano o kona ulana `ana?

H: Na `ano ulana like `ole no ka papale, `ae. `O wau he moena wale no. Uhana no ka mea ko`u makuahine moena wale no kana, ulana moena nui, na moena [all that] kau (unclear #323) mai ka po`e makemake a . . ki mau la `a`ohe kapet like me keia (unclear #326) komo mai nei keia moena haole. A pau na hale i ka moena haole, moena mahana. [laughter]

K: `Oi aku ka pa`akiki keia hana i ka ulana papale ma mua o ka ulana moena?

H: `A`ole paha.

K: `A`ole.

H: Ulana moena a nui ka lauhala au i hana ai, ulana papale, a . . ma`alahi loa, `a`ole nui ka lauhala.

K: Oh, yeah.

H: `O ia ka ma`alahi o ka papale. Makali`i no i ka maka, e, `a`ole nui no ka lauhala pa`a ka papale. Ka moena, oh, kena `o ia, nui ka lauhala, na kuka lauhala.

K: Na mea ho`a`e, `o ia wale no ma ko`u pepa. E kelepona hou `o Kale ia `oe no ke lahui?

H: `Ae, `ae, `ae.

K: Ua ha`i `o ia ia `oe, hiki ia ia ke ki`i ia `oe?

H: E kahi hou mai ana `o ia ia`u.

K: Okay, okay. `O ia wale no.

H: `Ae, `a`ole holo pono loa keia mo`opuna, awe!

End of interview #362.